De Opgraving van de Synagoge van Gorinchem

HOLLANDIA

© Afdeling Bouwhistorie, archeologie en monumenten, gemeente ‘s-Hertogenbosch
Januari 2002
auteurs: J. de Koning en J. Vaars

HOLLANDIA, CULTUURHISTORISCH ONDERZOEK EN ADVIES
tuinstraat 27a
1544 rs zaandijk
☎ 075 - 622 49 57
✉ hollandia@tech-center.com

Inhoud

Samenvatting 1.

Inleiding 2.

Doel en methode van onderzoek 3.
- Doelstelling 3.
- Methode van onderzoek 3.

Korte geschiedenis van de Gorcumse kille en zijn synagoge 4.

Het archeologisch onderzoek, sporen en complexen 6.
- De resultaten van het onderzoek 6.
- De synagoge 7.
- De mikweh 9.
- De watergang 11.
- De joodsche school 12.
- De oudste sporen 13.
  - Onder de Israëlitische school 13.
  - Onder de synagoge 15.

Bijlagen:
- I. Reconstructies
- II. Geschiedenis perceel synagoge (door F. van den Berg)
- III. Profieltekening en Harrismatrix

De opgraving van de Synagoge Van Gorinchem

Samenvatting

Tussen 19 en 25 februari 2000 zijn is in opdracht van Gemeente Gorinchem het perceel van de voormalige Joodse synagoge aan de Kwekelstraat opgegraven. De opgraving werd uitgevoerd door Hollandia, cultuurhistorisch onderzoek en advies te Amsterdam met goedkeuring van de Rijksdienst van het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort. De aanleiding vormde de bouw van twee winkelpanden met bovenliggende woningen door ING vastgoed te Den Haag.

Afb. 1. Hekpaal van de synagoge: een van de laatste restanten van de joodsche geschiedenis in Gorinchem

De opgraving leverde informatie op over de locatie van de synagoge en de ernaast gelegen Israëlitische school, de geschiedenis en techniek van de bouw, de indeling van het terrein, en de voorwerpen die door de gebruikers van de synagoge en de bewoners van de naastgelegen woning in de 19e en begin 20e eeuw zijn gebruikt. Een belangrijke vondst was de achter de synagoge gelegen mikweh die grotendeels compleet bewaard kon blijven op het terrein onder de huidige nieuwbouw. Ook de watervoorziening voor dit rituele bad in de vorm van een grote gemetselde waterput was op het terrein aanwezig.

Van de synagoge bleek bovendien de complete westelijke muur bewaard te zijn gebleven. Op de muur tekenden zich de sporen af van de opgang naar de vrouwengalerij, de aanbouw achter de synagoge en de totale zijkant van het gebouw. Tegen de hoek van Kwekelstraat 24-26 stond bovendien een stijl aan het smeedijzeren hek dat ooit voor de synagoge stond.

Langs de oostmuur van de synagoge liep een gemetselde stadswatergang die naar al in de 16e eeuw dienst deed. De voorganger van deze overkoepelde constructie was een open water dat hier al in de late middeleeuwen de grens markeerde tussen twee percelen die nu door de nieuwbouw verenigd zijn.

Op het terrein zijn tevens sporen gevonden van bewoning uit de 14e en 15e eeuw.

Van een dichte bebouwing die de Kwekelstraat vanaf de 17e eeuw kenmerkte was toen geen sprake. Waarschijnlijk waren de huiserven wijd opgezet met veel tussenruimte. De vondsten van mestkuilen wijzen op het nog sterk agrarische karakter van de middeleeuwse stad.

Inleiding

Tussen maandag 14 en vrijdag 25 februari 2000 zijn op de locatie Kwekelstraat, kadastraal bekend als nr. 4199, de restanten opgegraven van de laatste Joodse synagoge van Gorinchem. De opgraving werd uitgevoerd door Hollandia, cultuurhistorisch onderzoek en advies met assistentie van de Werkgroep Archeologie Gorinchem, in opdracht van de gemeente Gorinchem. De Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort verleende haar toestemming en goedkeuring aan het onderzoek. De leiding van de opgraving was wat betreft het veldonderzoek in handen van M. Dautzenberg en P. Floore (beide Hollandia). M. Veen (werkgroep archeologie Gorinchem) coördineerde en leidde de vondstverwerking, -administratie en -conservering.

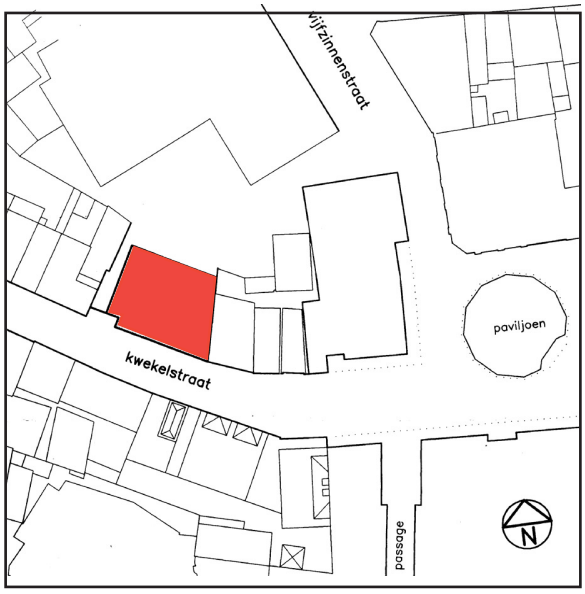

Afb. 2. De opgravingslocatie in de Kwekelstraat (nr. 16-22) in rood aangegeven.

De directe aanleiding voor het bodemonderzoek was de bouw van twee winkelpanden en bovengelegen woningen door projectontwikkelaar ING vastgoed te 's Gravenhage. Voorafgaand aan de bouw is voor het archeologisch onderzoek een aantal weken de tijd gegeven waarvan 2 weken voor het onderzoek te velde is gebruikt. Het plan voor de bebouwing van het perceel was al geruime tijd bekend. Stadsarchivaris R. van Dijk had reeds in 1997 als voorzitter van de archeologische begeleidingscommissie op het belang van de locatie gewezen. Van de joodse historie binnen Gorinchem is niet veel bewaard gebleven. De synagoge is als een van de eerste gebouwen in het kader van de naoorlogse stadssanering aan de slopershamer ten prooi gevallen zonder dat er een deugdelijke documentatie van dit centrum van de joodse gemeenschap bestond. Behalve een kopie van het bestek van de bouw uit 1841 en een handvol foto's uit deze eeuw is er weinig nog wat rest van deze bijzondere plek. De meeste gegevens over de bouw en de geschiedenis van de synagoge in de Kwekelstraat zijn door de heer B. Stamkot verzameld in zijn publicatie Joods Gorcum: 1349-1964, een gedenkboek (Gorinchem 1989). Alle historische gegevens in dit rapport over de joodse geschiedenis van Gorcum zijn dankbaar ontleend aan dit uitstekende werk.

Afb. 3. Foto van de locatie van het opgravingsterrein naar het westen. Op de muur is de aftekening van de vrouwengalerij zichtbaar.

Doel en methode van onderzoek

Doelstelling

De voornaamste doelen voor het archeologisch onderzoek binnen Gorinchem bestaan enerzijds uit het vastleggen van archeologische sporen die een bijdrage zouden kunnen leveren aan de archeologische topografie van Gorinchem. Eenvoudig gesteld komt dat neer op de volgende vragen: waar bevond zich bebouwing? , Uit welke periode dateert deze? Wat was de aard van de bebouwing: wonen, werken etc? Hoe was de stad ingedeeld? Anderzijds dient aandacht geschonken te worden aan de resten van de materiële cultuur, de vondstomstandigheden, de diachrone ontwikkeling zowel kwalitatief als kwantitatief, de resten van voedselpatronen, gebruik van hulpbronnen etc. Vertaald in vragen komt dat bijvoorbeeld neer op: Welke gebruiksvoorwerpen worden gevonden op de vindplaats? Welk aardewerk, glas, metaal, hout etc. gebruikte men en waarvoor? Welke hoeveelheden gebruikte men? Is dat door de tijden heen aan verandering onderhevig? Is het mogelijk om aan de hand van de vondsten uitspraken te doen over de welstand of maatschappelijke positie van de bewoners, gebruikers? Is het mogelijk om uitspraken te doen over de voorkeur van de vroegere bewoners?
Het onderzoek van de vindplaats aan de Kwekelstraat was echter wat betreft tijd, inspanning en financiën beperkt. De vraagstelling was daaraan noodgedwongen aangepast. Voor de synagoge zijn vanwege de beperkte aard van het onderzoek de volgende punten van belang:

1. De eventuele restanten van de synagoge dienden gedocumenteerd te worden voordat zij door de komende bouwwerkzaamheden verloren zouden gaan.
2. Het registreren van vroegere resten van bewoning op het perceel.
3. Het verzamelen en bergen van materiële resten (vondsten) die gerelateerd kunnen worden aan het gebruik van de synagoge en de bijgebouwen en de oudere resten ter plekke.

Methode van onderzoek

De locatie van de synagoge was uit overlevering en historisch onderzoek goed bekend. Aan het onderzoek van het perceel waren echter enkele restricties verbonden die het archeologisch onderzoek bemoeilijkte: vanwege de lichte verontreiniging van de bodem diende de uitgegraven grond op het perceel gescheiden van de schone bovengrond bewaard te blijven en na de opgraving teruggestort te worden. Dit beperkte de grootte van de aan te leggen opgravingsputten en daardoor de overzichtelijkheid. Tevens verzocht de projectontwikkelaar om niet dieper dan 1,8 m onder straatniveau te ontgraven vanwege te verwachten problemen met de zetting van de teruggestorte grond die de bouwwerkzaamheden zouden kunnen belemmeren. Er zou ook verzakking van de belendende percelen kunnen plaatsvinden. De grondwerkzaamheden voor de nieuw te bouwen panden zullen niet dieper gaan dan 1 meter onder het straatniveau (ca. 0 – 0.5 m + NAP). Aan zowel de oost- als de westkant van de kavel langs de zijmuren van de aangrenzende huizen bleef een strook van ca. 2 meter onaangeroerd, vanwege het gevaar voor verzakking.
Laagsgewijs is met een graafmachine van de fa. De Graaf uit Babyloniënhoek de oostelijke helft van het terrein blootgelegd tot op een diepte van ca. 1,8 meter onder het maaiveld. Dit was voldoende om de archeologische sporen van de 20e tot de 16^{e} eeuw te onderzoeken. Met de hand (schep) zijn sporen waar zich vondsten in bevonden doorgewerkt. Met behulp van metaaldetectors is alle uitgegraven grond met

grote regelmaat doorzocht. Vrijwel alle munten werden zo gevonden. Duidelijk gesloten vondstconcentraties zoals de vulling van de watergang[1] en de tonputten[2] zijn geheel nat gezeefd op een zeef met maaswijdte 2 mm waardoor het grootste deel van de vondsten verzameld kon worden. Uit deze sporen zijn ook enkele ecologische monsters met een inhoud van 2 liter verzameld.
Nadat deze helft geheel was onderzocht is de westelijke helft van het terrein op dezelfde wijze opgegraven. Op drie plaatsen zijn kleinere diepe putten met een afmeting van 2,5 x 1 m gemaakt om inzicht te krijgen in de ondergrond tot op een diepte van ÷1.0 m NAP (ca. 2,5 meter onder straatniveau). Oudere sporen uit de 15e eeuw en vroeger bleken op dit niveau, en dus onder het gehele perceel, nog volop aanwezig te zijn.
Langs de oostkant van de kavel is een profiel getekend dat op 2 meter evenwijdig aan de muur van Kwekelstraat
12-14. Het profiel heeft een hoogte van 1,80 meter. De onderzijde reikte tot ÷0.30 m NAP. Door tijdgebrek is besloten om maar een deel van het oost-west profiel aan de noordzijde van de werkput te tekenen. Het verloop van de sporen was hier weinig variabel vandaar dat men dit gedeelte als representatief voor het hele profiel kan beschouwen.

Korte geschiedenis van de Gorcumse kille en zijn synagoge

In het huidige Gorinchem is er nog maar weinig dat herinnerd aan de voormalige joodse inwoners die in de relatief korte tijd dat zij in de stad gevestigd waren een belangrijke stempel drukten op het economische en culturele leven van het Gorinchem in de 19e en de eerste helft van de 20e eeuw.
Hoe lang er joden gevestigd waren in Gorinchem is niet precies bekend. Duidelijk is in ieder geval dat in 1696 een joodse immigrant afkomstig uit Den Haag zich vestigde als lid van het winkeliersgilde en een nering dreef in linnen en katoen. In de loop van de 18e eeuw vestigden zich sporadisch nieuwe joodse burgers in de stad die allen de zogenaamde Jodeneed aflegden. Door de raad van de Bataafsche Republiek werd deze eed en achterstelling afgeschaft en werden de joden gelijkgesteld als Bataafs burger. Het oudste bewijs van een bestaan van een kille in Gorinchem is de inschrijving van Salomon, zoon van Levi Mozes Hartog en Saartje Salomon in 1787 in het geboorteregister van de Hoogduitsche of Israëlitische Gemeente binnen Gorinchem. In 1788 vestigen zich 6 joodse burgers in de stad, evenveel als in de voorgaande 92 jaar! Deze plotselinge toename was mogelijk het gevolg van een veranderende politiek die door het stadsbestuur gevoerd werd ten aanzien van de joden en waarvan het geboorteregister een eerste bewijs is. In 1795 volgde het verzoek van de joodse ingezetenen om hun doden binnen of nabij Gorinchem te begraven. Voor die tijd dienden de overledenen nog dezelfde dag naar de begraafplaats in Leerdam gebracht te worden. Het verzoek van de joodse gemeente was klaarblijkelijk ingewilligd want tussen 1803 en 1811 werden er joden begraven op de stadswal.
De precieze locatie van deze begraafplaats is niet meer bekend maar mogelijk komen bastion IV of V voor de plaats in aanmerking. Langzaam maar zeker weten de joden aan het einde van de 18e en het begin van de 19e eeuw hun plaats te verwerven als burgers van de stad Gorinchem. In 1809 bezat de Hollandsch Hoogduitsch-Israëlitische Gemeente niet minder dan 78 leden hetgeen een aanzienlijke vooruitgang was ten opzichte van 1788.

Afb. 3a. Deur en smeedijzeren hek van de verdwenen sjoel (midden 20e eeuw).

Na 1814 resorteerde Gorinchem onder de hoofdsynagoge van Rotterdam. In hetzelfde jaar wist men ook een nieuwe en ruimere begraafplaats buiten de wallen aan de Arkelse dijk te verwerven. In Gorinchem ontbrak echter een vaste ontmoetingsplaats. Een synagoge bestond niet, hoewel men die op grond van de grootte van de gemeente of kille al geruime tijd had kunnen inrichten. Een joodse godsdienstoefening vereist een minimum van tien mannen (de zogenaamde minjan) en die omvang bezat de kille al bijna 20 jaar. Het is niet duidelijk waar tot aan die tijd de eredienst binnen de stad werd uitgevoerd. Men slaagde er uiteindelijk in om een verlaten kerk op een achtererf aan de Havendijk te kopen en op 20 juni 1817 kon men de eerste synagoge inwijden. De kerk bleek een bouwval en na 20 jaar besloot de ondertussen aardig in omvang toegenomen kille om te zien naar een andere locatie om een nieuwe synagoge te kunnen bouwen. Met subsidies van rijk en

gemeente en een inzameling onder de eigen leden lukte het om in 1840 voor f. 6.938,40 twee percelen aan de Kwekelstraat te kopen waar uiteindelijk in 1841 een geheel nieuw gebouw zou verijzen dat in 1842 door de Rotterdamse opperrabbijn Emanuel ben Chajim Löwenstam met groot ceremonieel kon worden ingewijd. Het was een waardig gebouw waar de 130 leden met recht trots op konden zijn. De oude woning die op het perceel ten oosten van de synagoge stond knapte men op en richtte men in als Hebreeuwse school. De afgelegen locatie op het achtererf aan de Havendijk was ingeruild voor een plaats tussen de andere kerken in het hart van Gorinchem die de geaccepteerde positie van de joodse Gorcumers onderstreepte.
De synagoge aan de Kwekelstraat was in gebruik tussen 1842 en ca. 1950. Na de 2e wereldoorlog en de deportaties waren er niet voldoende Joden teruggekeerd om de kille in stand te houden. In 1955 verkocht men het gebouw en het bijbehorende schooltje aan de gemeente. De gemeente sloopte de afgetakelde synagoge in maart 1958. In het kader van stadssanering en de bouw van het theater de Nieuwe Doelen moest het gebouw wijken. Van het gebouw is niet veel meer bewaard gebleven. Er rest nog een windvaan met het jaartal 5601, twee herinneringstenen uit de gevel en drie gebrandschilderde glas in lood ramen die in het depot van het Gorcums museum verblijven.
De inventaris werd verkocht en raakte verspreid. Zo nam de Israëlitische gemeente in Rotterdam veel van de rituele voorwerpen over, waaronder een zilveren Torakroon, 5 Siprê Tora, 3 Toramantels, een paar kleine zilveren siertorens, een standaard voor een Toramantel, een paar schoolboeken, 3 stel kleden voor het Almemmor en Aron Hakodesj en een kleine zilveren yad. Een van de andere Tora-mantels vond een nieuwe bestemming in het Joods Historisch Museum in Amsterdam. De Tora-kroon werd verkocht evenals de grote 18e eeuwse kroonluchters. Het Joodse schooltje dat naast de sjoel stond doekte men eveneens op. Dit gebouw viel ook onder de slopershamer. Het terrein bleef decennia lang als parkeerplaatsje in gebruik.

Het archeologisch onderzoek, sporen en complexen

De resultaten van het onderzoek

De uitwerking van de resultaten van het onderzoek is beperkt tot een interpretatie van de grondsporen aan de hand van de oversnijdingen zoals waargenomen in het veld en na analyse van de veldtekeningen, foto's en veldadministratie. De dateringen zijn voor een deel ook afkomstig van de vondsten uit de sporen en overige dateringskenmerken als architectonische elementen, de toepassing van bouwmaterialen en het formaat van de gebruikte baksteen. Dit is tijdens de opgraving opgetekend; een definitieve uitwerking van al het gevonden vondstmateriaal viel buiten het bestek van deze opdracht. De restauratie en catalogisering wordt uitgevoerd door de werkgroep archeologie Gorinchem die ook namens de gemeente de vondstcollectie beheerd.

Afb. 4 en 5. De aanleg van het eerste vlak in de werkput.

De gegevens in het veld worden weergegeven in een zogenaamde Harrismatrix, een zeer bruikbaar archeologisch hulpmiddel om de stratigrafie en daarmee de archeologische structuur van de vindplaats zo overzichtelijk en helder mogelijk weer te geven. Voor een Harrismatrix wordt uitgegaan van het basisprincipe van de aardkundige stratigrafie zoals dat door de Engelse geoloog Lyell in het begin van de 19e eeuw is vastgesteld maar wat ook geldt voor de archeologische d.w.z. door mensen veroorzaakte stratigrafie: een onderliggende laag is ouder dan een bovenliggende. Door het in kaart brengen van alle oversnijdingen is op deze wijze een gesublimeerde constructie te maken in de vorm van een matrix waarin de oudste sporen zich onderin en gelijktijdige grondsporen op een zelfde niveau bevinden. De matrixmethode is ontwikkeld door Ed. Harris in de jaren zeventig om de gegevens van complexe opgravingen die niet op elkaar aansloten te kunnen combineren. De opzet van het systeem is als volgt: de grondsporen worden genummerd, de fysieke relaties (een laag ligt direct op of onder een andere laag of is duidelijk gelijktijdig) aangegeven door verbindende lijnen, de plaatsing in de matrix is op basis van oversnijding of gelijktijdigheid. Bij voldoende fysieke relaties tussen de sporen ontstaat een constructie die niet gerelateerde sporen in verband met elkaar kan brengen. De matrix dient men in het veld samen te stellen zodat het tevens als een controlemiddel geldt voor de veldregistratie van de stratigrafie. Ook relaties tussen sporen die op het oog niet meteen duidelijk worden kunnen zo vastgesteld en getest worden. Uiteindelijk ontstaat een beeld van de relatieve datering van de grondsporen zonder rekening te houden met de

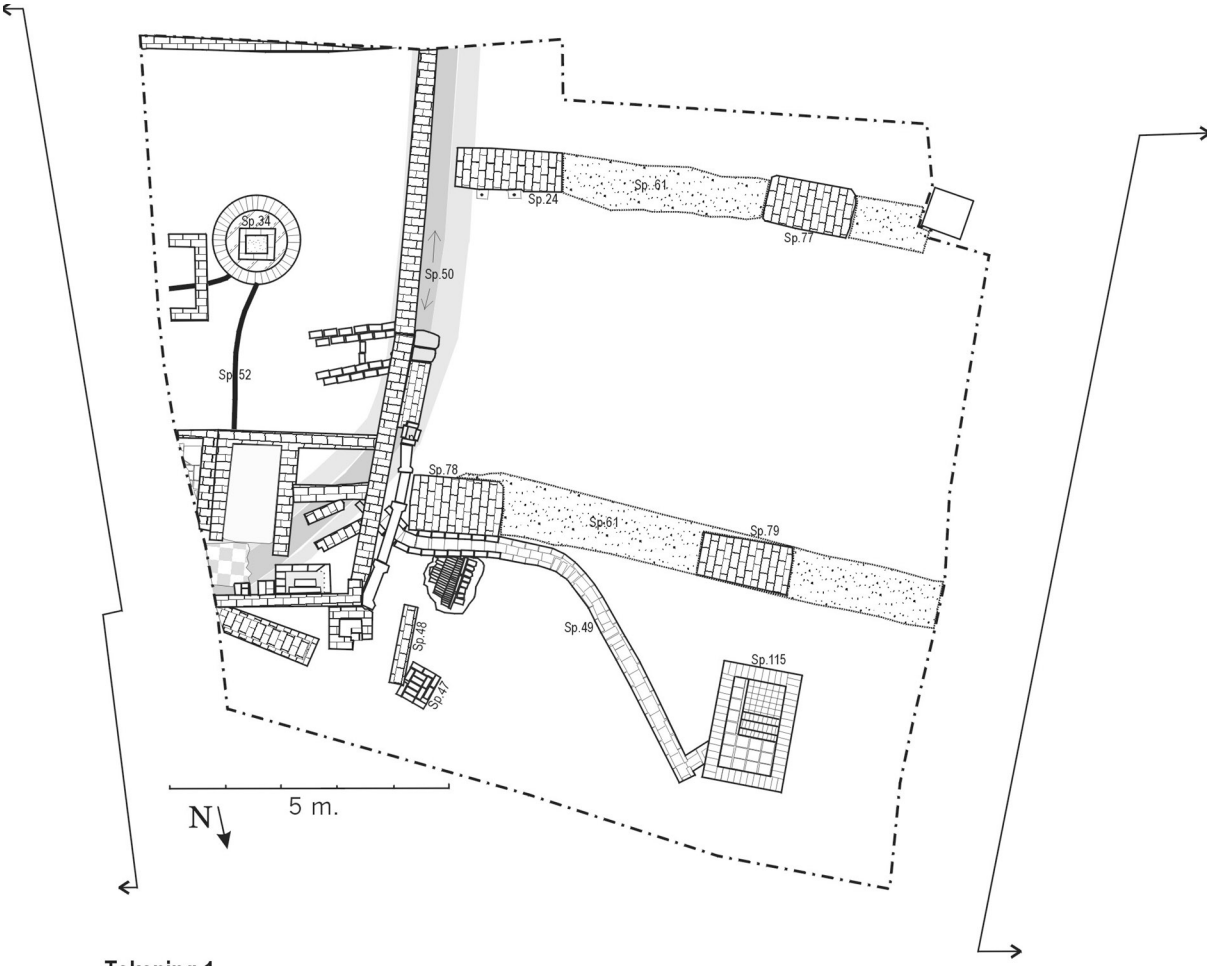

Tekening 1.
Gorinchem Kwekelstraat 2000, 19e eeuwse resten van synagog,mikweh,schoolgebouw en watergang (grijs)..

datering van het vondstmateriaal (zie bijlage 3).
Als de matrix aldus voltooid is kan men in een laatste fase de dateringen van het vondstmateriaal inpassen. Voor de matrix van de opgraving van de synagoge in de Kwekelstraat is deze laatste stap niet genomen omdat voor de dateringen slechts gebruik gemaakt kon worden van de waarnemingen in het veld die slechts een voorlopig karakter hebben.

De synagoge

Tijdens de opgraving bleken de muren van de synagoge volledig door de sloop te zijn verwoest. De fundering van de synagoge bestond uit twee stroken puin met kalkmortel, gestort in sleuven die in de klei waren ingegraven[3]. In deze sleuven stonden zes rechthoekige poeren[4], gemetseld op grenen kespen die ieder rustten op vier heipalen. Vier van deze poeren werden in de werkput blootgelegd, de twee resterende poeren bevinden zich waarschijnlijk nog tegen de rooilijn van het perceel ten westen van de werkput. Samen met het rituele bad, de mikweh[5], waren

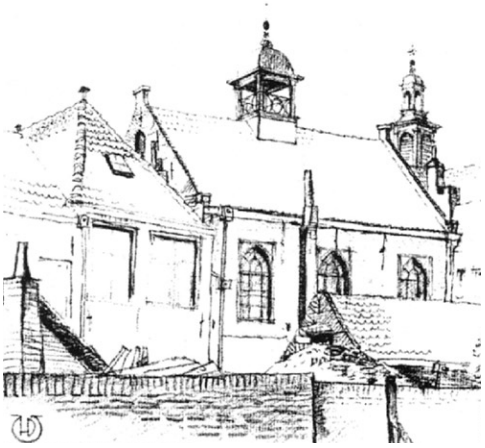

Afb. 6. De achterzijde van de synagoge (noordkant) door H.M. den Uil; oktober 1957, tekening.

deze funderingen de enige resten van de synagoge die zich nog in de bodem bevonden. In het gemeentearchief van Gorinchem zijn drie foto's bewaard gebleven waarop het interieur zichtbaar is, gefotografeerd in de richting van de ark. Van de noordzijde van de sjoel, waar zich de consistorie, de mikweh, en de vrouwengalerij bevonden, zijn geen afbeeldingen bekend. Gedurende de opgraving ontstond echter meer duidelijkheid over hoe deze onderdelen van de synagoge er uit moeten hebben gezien. De mikweh en

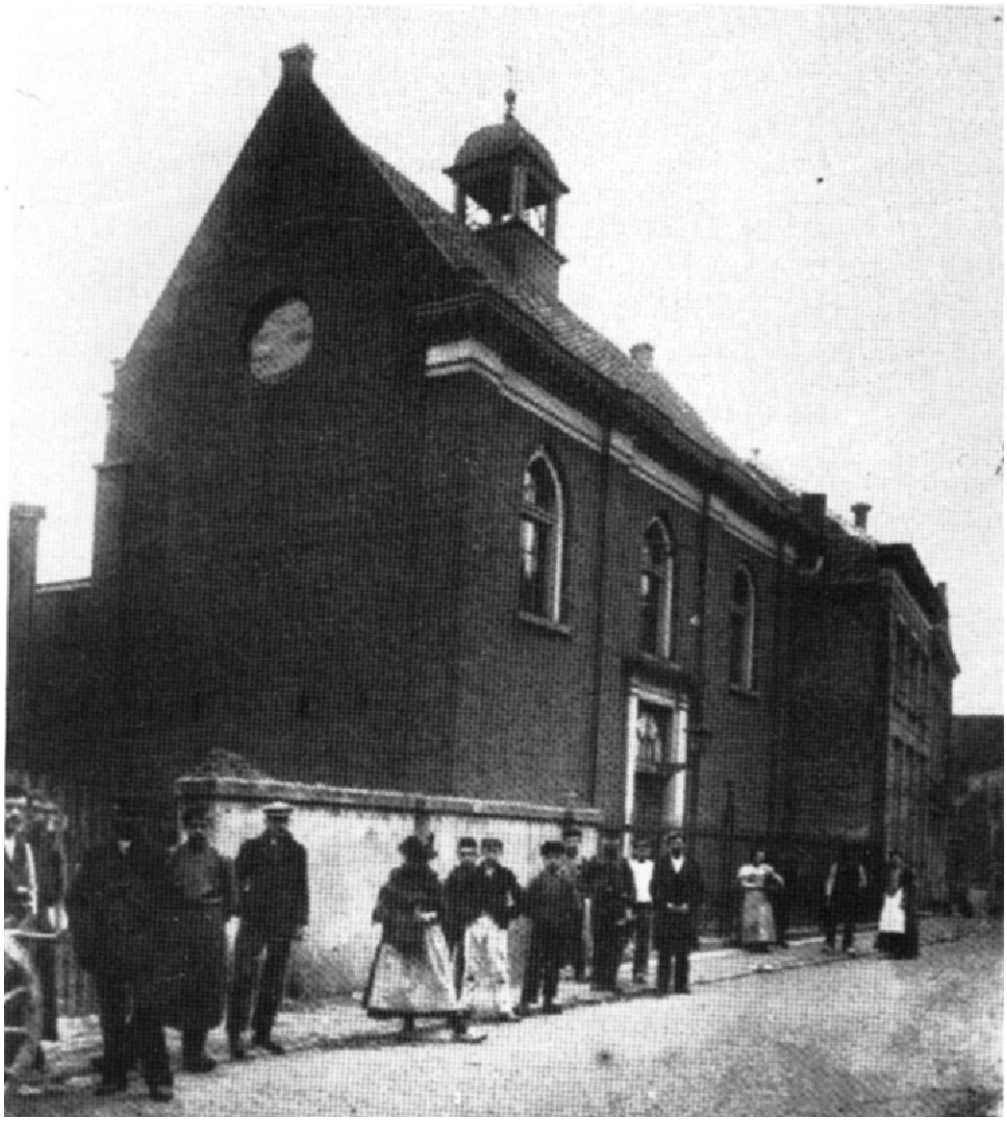

Afb. 6. De synagoge gefotografeerd vanuit het zuidwesten, eind 19e eeuw.

consistorie werden bij de bouw gevestigd in een bijgebouwtje achter de synagoge. Dit gebouwtje is goed zichtbaar op een pentekening van dhr. Den Uil[6], daterend van kort voor de sloop. Op deze tekening van Den Uil is het schuine pannendak zichtbaar, evenals de twee kleine ramen, die vanuit het aangrenzende perceel op het dak van het bijgebouw uitzicht boden. Littekens van deze gesloopte aanbouw, en van de synagoge waren nog duidelijk zichtbaar op de muren van het aangrenzende perceel (Kwekelstraat 24-26). Op de schematische tekening van de zijgevel van dit pand (zie tekening 2) is zichtbaar hoe een opgang vanuit het bijgebouw naar de vrouwengalerij leidde; een schuin oplopende baan van pleisterkalk en bevestigingsbouten van de trapleuning tonen aan waar deze trap zich bevond. De muren van de voor-, en achterzijde van de synagoge en de achterzijde van het bijgebouw waren ook duidelijk zichtbaar als littekens op de gevel, evenals het schuine dak van het gebouwtje, en de rechte uitbouw die het trappenhuis met de vrouwengalerij overdekte. De twee vensters boven het trappenhuis, die op de tekening van Den Uil te

Tekening 2. Gorinchem Kwekelstraat 2000, oostelijke zijgevel kwekelstraat 22/24I

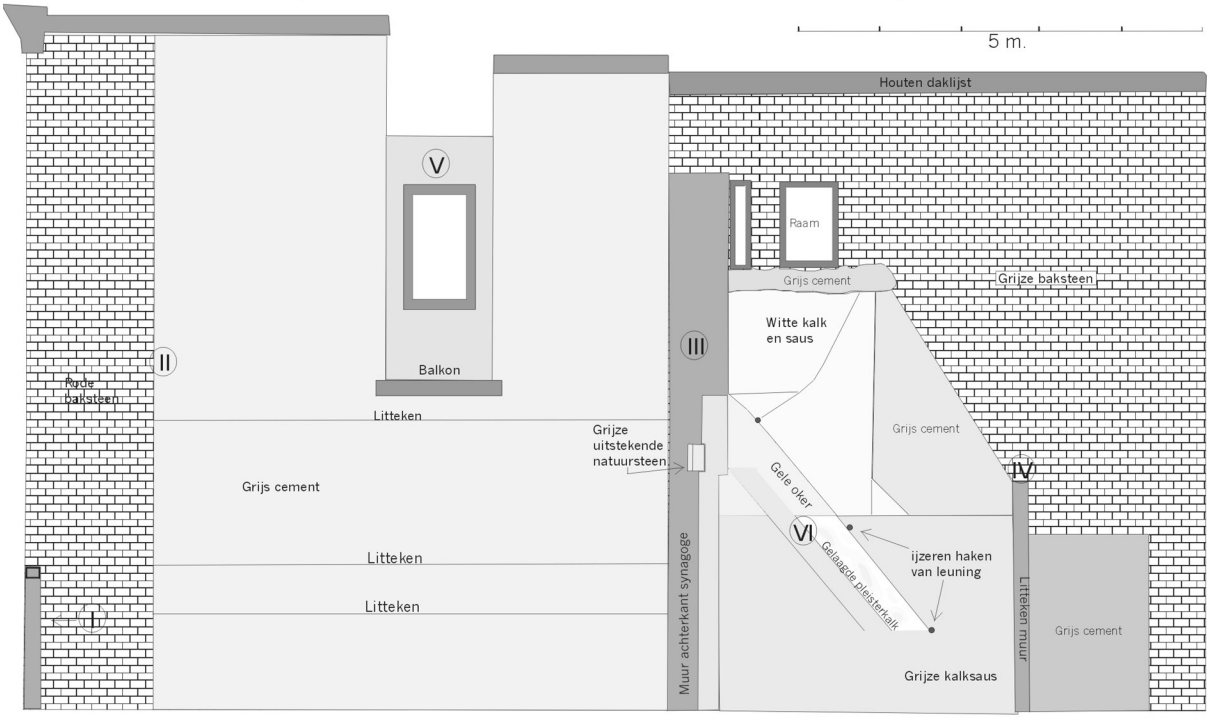

I. Stijl van het hek voor synagoge
II. Voorgevel van synagoge
III. Achtergevel van synagoge
IV. Achtergevel/schuine dak bijgebouw
V. Latere doorgang van badhuis naar vrouwengalerij
VI. Vroegere opgang van badhuis naar vrouwengalerij

zien zijn, bevinden zich nog steeds in de zijgevel. Op een foto uit het einde van de 19e eeuw is te zien dat op de plaats van het huidige perceel Kwekelstraat 24-26 alleen een muur langs de straat stond. In 1902 werd op deze plaats een pand gebouwd, tegen de zijgevel van de synagoge, waarin ook een nieuw badhuis werd ingericht[7]. Kennelijk bestond er behoefte aan een grotere en meer comfortabele accommodatie van de badruimte. Het trappenhuis vanuit de vroegere mikweh zal zijn oorspronkelijke functie als toegang tot de vrouwengalerij verloren hebben ofschoon de aanbouw nooit is afgebroken tot de definitieve sloop van de synagoge, getuige de tekening van Den Uil, die enkele maanden vóór de sloop werd gemaakt. Het balkon dat op de foto te zien is, is waarschijnlijk de toegang tot de vrouwengalerij geweest vanuit de nieuwe badruimte. Uit deze bevindingen kan geconcludeerd worden dat de buitenkant van deze gevel oorspronkelijke de binnenkant van een muur van de synagoge is. Na de afbraak van de synagoge is deze muur als zijgevel van dit pand blijven staan, en vormt zo het enige fysieke overblijfsel van de synagoge ter plaatse.

Afb. 7. In het noordelijk deel van werkput werd een mikweh aangetroffen.

De mikweh

In de joodse traditie is het gewoonte

om gebruik te maken van een mikweh, een ritueel bad voor vrouwen. Volgens de voorschriften dient een ongehuwde vrouw zich hierin te baden vlak vóór de huwelijksdag. Een gehuwde vrouw dient een bad te nemen na elke menstruatie, voordat ze de synagoge betreedt. Daarom is het gangbaar bij een synagoge ook een dergelijk bad met kleedruimte in te richten. Een natuurlijke watertoevoer is vereist, bij voorkeur van regenwater, maar bij droog weer kan ook grondwater worden gebruikt.

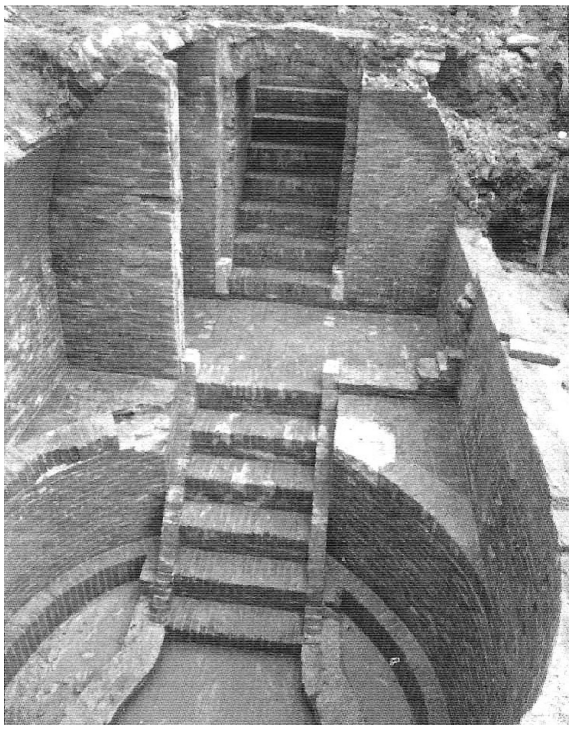

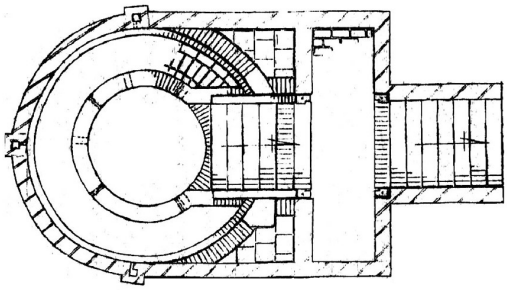

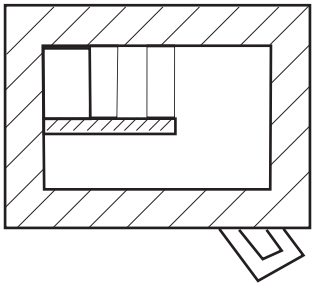

Afb. 8 (links) De mikweh (late 18e eeuw) achter Huis Payenborch in Utrecht. uit: Archeologische kroniek Utrecht 1994-1995
Afb. 9 (rechts) De mikweh aan de Kwekelstraat te Gorinchem.

Aan de achterkant van de synagoge werd op een diepte van 0.75 cm + NAP een gemetselde mikweh aangetroffen van twee bij anderhalve meter[8]. Het diepste deel van het bakstenen bad was toegankelijk met gemetselde treden en
was bekleed met rode, gebakken plavuizen. Het bad rustte op grenen kespen die op palen waren gefundeerd, vergelijkbaar met de vier zichtbare funderingen van de synagoge. Er was geen afvoer aanwezig, maar in de oostelijke hoek bevond zich een overloop en een gemetselde goot van baksteen en plavuizen, die uitmondde in de watergang[9]. Omdat er geen vloerniveaus van de synagoge zijn aangetroffen, is de bovenzijde van het bouwsel vermoedelijk bij de afbraak vernield. Mogelijk had het oorspronkelijk meer dan de drie aanwezige treden. Een mikweh dient volgens de traditie zeven treden te hebben, of een veelvoud hiervan. Bij de grote mikweh die enige jaren geleden werd ontdekt in Utrecht achter huis Payenborch, waren deze treden nog volledig in tact. Deze mikweh had drie gemetselde kokers voor de toevoer van regenwater. Bij de mikweh in de

Kwekelstraat waren geen sporen van een watertoevoer te herkennen. Waarschijnlijk werd regenwater gebruikt, of kon ook grondwater uit de put in het perceel ten oosten van de

synagoge worden gepompt. Het metselwerk van deze put dateerde ook uit de 19e eeuw, en er waren nog delen van twee loden leidingen aanwezig, waarvan er mogelijk ook een naar de mikweh geleid heeft[10].
Na voltooiing van de opgraving is op verzoek van de Gemeente Gorinchem de mikweh met behulp van een kraanwagen 5 meter in zuidelijke richting verplaatst. Hierdoor kon de mikweh bewaard blijven onder de vloeren van de nieuwbouw omdat het op deze plaats geen belemmering zou vormen voor de heiwerkzaamheden.

Afb. 10. De mikweh is ter plekke bewaard maar vijf meter naar het zuiden verplaatst.

De watergang

Ten oosten van de oostelijke begrenzing van de funderingen van de synagoge werd de bovenzijde van een met taps toelopende baksteen gemetseld tongewelf [11] aangetroffen dat zich uitstrekte vanaf de straatkant in noordoostelijke richting, parallel aan de zijgevel van de synagoge, afbuigend in oostelijke richting onder het achterhuis van huisnummer 14/12. Het soort baksteen, de formaten ervan, en de specie van het bovenste niveau van deze watergang was vergelijkbaar met het metselwerk van poeren van de synagoge en de mikweh, en vormt hiermee waarschijnlijk één bouwfase. Dit gewelf steunde aan weerszijden op twee muren, waartussen zich een ongeveer 60 cm dikke laag beer met 19e en 20e eeuws vondstmateriaal bevond, hoofdzakelijk glas en aardewerk, maar ook rubber, melkdoppen en een huls van een geweerpatroon van Duitse makelij, daterend uit 1938, van een kaliber dat in de Tweede Wereldoorlog nog gangbaar was. Hieruit bleek dat dit riool ten tijde van het bestaan van de synagoge in gebruik moet zijn geweest. Dit bleek ook uit het verloop van de afvoer van de mikweh die uitmondde in dit riool. Op een dieper niveau waren oudere bouwfases in de twee muren van de watergang te onderscheiden. Onder het 19e eeuwse metselwerk bevonden zich enkele niveaus die gemetseld waren met de aanmerkelijk kleinere 17e eeuwse ijsselbakstenen. Op de laagste niveaus werden middelgrote roodbakken bakstenen aangetroffen, vaak met sporen van hergebruik. Dit hergebruik was gedurende de 15e en 16e eeuw in Gorinchem gebruikelijk, hetgeen later nog ter sprake zal komen. Veel van de oudste sporen in de werkput bevatten deze bakstenen. Vanwege het frequente hergebruik van bakstenen vormen deze bevindingen geen

Afb.11. De watergang blootgelegd, gefotografeerd naar het noorden.

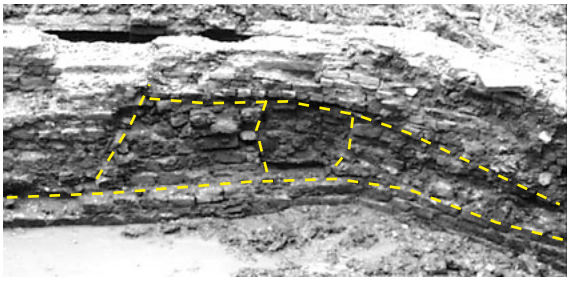

Afb. 12. De westzijde van de watergang vertoonde meerdere bouwfases (in geel)

uitgesproken dateringen, maar getuigt de statigrafische opbouw van de soorten baksteen wel op bouwfases die zich over meerdere eeuwen hebben uitgestrekt.
In de oostelijke hoek werd de werkput tot op 2.00 m –NAP verdiept en bleek de zuidelijke muur[12] van de watergang tot 1.80 m –NAP gemetseld te zijn, waar de noordelijke muur op 0.20 m –NAP overging in een beschoeiing van palen en planken[13]. Vermoedelijk is de zuidelijke (en oostelijke) zijde van de watergang als eerste van een bakstenen wal voorzien, waarop ook de funderingen van de bebouwing op dit perceel werden geplaatst (zie verder in deze tekst). Langs de noordelijke zijde van deze beschoeiing leken venige afzettingen[14] langs dagzomen van de kleiige ondergrond[15] te wijzen op de aanwezigheid van een sloot of waterloop, als voorganger van de stenen watergang. De oudste dateerbare vondsten uit de onderste vulling van de watergang dateerden uit het einde van de 16e eeuw. Het is waarschijnlijk dat in deze periode de waterloop is gekanaliseerd, hetgeen ook overeenstemt met de historische bronnen, waarin sinds het begin van de 17e eeuw de “stadswatergang” als perceelsscheiding wordt vermeld[16]. Het ontbreken van vondstmateriaal uit de 17e en 18e eeuw duidt er op dat de watergang werd leeggeschept, om dichtslibben te voorkomen.

De joodsche school

Ten oosten van de watergang, tussen de synagoge en het huidige huisnummer 14, bevond zich een pand dat door de Israëlitische gemeente als “godsdienstige en maatschappelijke school” werd gebruikt[17]. Dit gebouw bestond al toen de koffiehuishouder Lindeman twee percelen kocht namens de Israëlitische gemeente in 1836. Voordien was op het perceel ten oosten van de stadswatergang al een school gevestigd hoewel dit deel in 1841 door de kille weer verkocht werd. Alleen het woonhuis van Jacob de Groot bleef in bezit van de Israëlitische gemeente. Dit huis knapte men tegelijk met de bouw van de synagoge op. Het is niet duidelijk of het toen de nieuwe gevel heeft gekregen die op de 19e eeuwse foto van de synagoge te zien is. De westelijke zijmuur[18] is gedeeltelijk op de watergang gebouwd en naast een oudere fundering[19]. De joodsche school was waarschijnlijk iets groter dan het 16e-17e eeuwse huis dat er eerder stond maar het valt niet uit te sluiten dat het huis voor een deel nog 16e-17e eeuwse elementen bezat. De lengte bedroeg ruim 10 meter en de breedte was iets meer dan 7 meter als men er van uitgaat dat het huis aansloot op Kwekelstraat 14. De fundering van de voorgevel was nog aanwezig onder het plaveisel aan de Kwekelstraat[20]. Het achterhuis was ongeveer 3 meter lang. In dit achterhuis lagen vele funderingsresten door en over elkaar waar geen functie aan toe te schrijven viel. De achterzijde van het huis liep iets in breedte af omdat de westelijke muur voor een deel de onder het achterhuis verdwijnende watergang volgde. De scheiding tussen voor- en achterhuis houdt de achtergevel aan de voorganger van de school[21].
Onder het voorhuis bevond zich in het midden een grote gemetselde 19e eeuwse waterput waar aan de bovenzijde twee loden pijpen uitkwamen die diep in de put staken en aan de andere kant door een keldermuur naar het oosten verdwenen. Het keldertje was een restant uit de 18e eeuw en na de aanleg van de put dichtgegooid. Een derde loden leiding[22] liep op een iets dieper niveau naar het achterhuis en in de watergang. Deze pijp diende als een overloop. De put bleek na te zijn opgegraven nog steeds te functioneren. Het water welde nog altijd snel op. De put was minimaal 4,5 meter diep (tot onder ÷3,50m NAP). Waarschijnlijk heeft deze put ook gefunctioneerd om de mikweh te vullen (zie voorafgaande).

De oudste sporen

Onder de Israëlitische school (eind 16e eeuw – 1836)

De joodse kille kocht in 1836 van de "stadsonderwijzer der jeugd" Jacob de Groot een "kapitaal, hecht en sterk woonhuis en erve" dat later gedeeltelijk ingericht zou worden als de Israëlitische school. In 1841 verkocht de Nederlandsch Israelitische Gemeente Gorinchem (NIGG) weer een deel dat ooit in gebruik was als burgerschool. Dit pand moet wel het nog bestaande pand Kwekelstraat 12-14 zijn geweest.

Afb. 13. Vrijwilligers van de werkgroep Gorinchem zeven de inhoud van de watergang en het-riool onder de joodse school

De oudste grondsporen op de kavel van de synagoge en de school die dateren voor de bouw in 1841 vindt men al op een hoog niveau. Binnen de locatie van de Israëlitische school bevinden zich op een niveau van ca. 1.10m +NAP de resten van een oud vloerniveau dat waarschijnlijk op of iets onder straatniveau lag. De plavuizenvloer[23] lag op een laag kalk met daarboven wat zand[24]. Het formaat van de plavuizen was 22x22x1,5cm, ze waren ongeglazuurd en het verband was onregelmatig.
Voor de vloer was gebruik gemaakt van halve en kwart plavuizen. Aan de vorm van de kalklaag viel af te lezen dat de vloer voor het grootste deel verwijderd was voor de aanleg van de grote water-put[25] in 1841.
Hoogstwaarschijnlijk is deze vloer in verband te brengen met muurresten die uit de 18e eeuw of eerder dateren en die de restanten zijn van de voorganger van de school. De zijmuur van deze voorganger kan gebouwd zijn op de onregelmatig geconstrueerde funderingsmuur die tegen de oostzijde van de watergang stond. Deze muur bestond uit een onregelmatig verband van grote rode bakstenen met een formaat van 30x15x7cm. De stenen waren duidelijk hergebruikt. Aan de hand van het formaat moeten de stenen 15e – vroeg 16e eeuws zijn geweest. Ook elders in de stad vindt men dergelijk hergebruik van ouder bouwmateriaal. Tijdens de opgraving van huis Paffenrode in 1997 bleken de funderingen van het huis dat aan het eind van de 16e eeuw was gebouwd van hetzelfde formaat grote bakstenen. Misschien zijn deze stenen afkomstig van de gesloopte laat middeleeuwse stadsmuur of het Bourgondische kasteel de Blauwe Toren. In ieder geval moet door de aanleg van de vestingwerken en de ingrijpende bouwwerkzaamheden in Gorinchem vanaf 1580 zeer veel bouwmateriaal zijn vrijgekomen dat men dankbaar kon toewenden voor nieuwbouw en renovatie.
De restanten van een fundering[26] die NW-ZO liep vormde de achterzijde van dit gebouw. Mogelijk markeerden de onderbrekingen in de muur de plaats waar de houten gevelstijlen geplaatst waren van een huis met een deels houten achtergevel. Als we uitgaan van de symmetrie in het gebouw dan waren de afmetingen van dit huis ca. 5,5m breed en 6,5 m lang. De gevel aan de straatkant moet zo ongeveer een meter breder zijn geweest dan de achtergevel.

In het huis waren twee kleine kelders aanwezig[27]. Of zij tegelijk in gebruik waren valt niet te zeggen. Het lijkt erop dat ze beide uit de 18e eeuw dateren. Het keldertje aan de oostzijde van het huis[28] is dichtgegooid in de 19e eeuw na de aanleg van de waterkelder en de loden leidingen. Onderin de kelder zat een houten vaatje ingegraven met o.a. vroeg

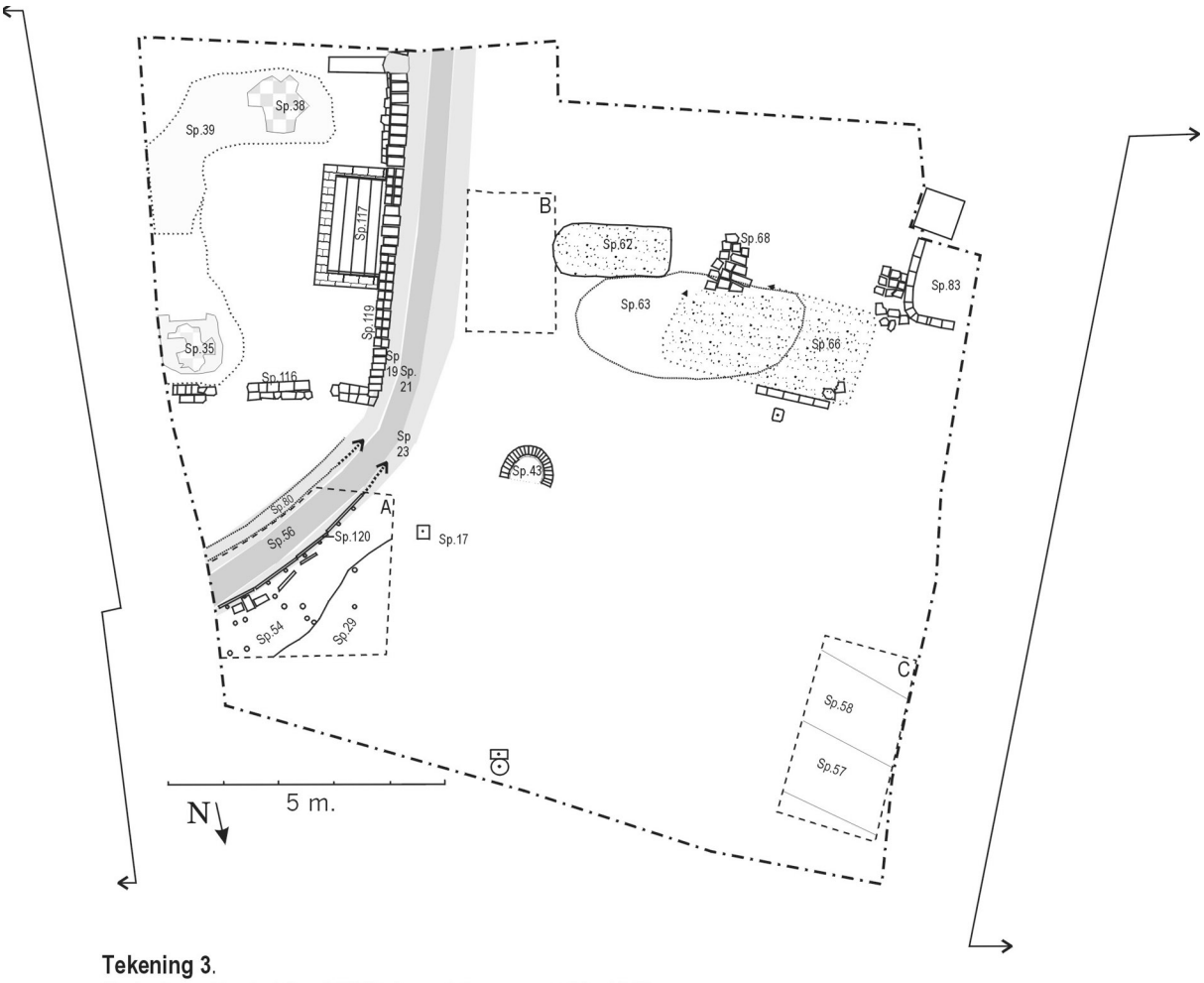

Tekening 3.
Gorinchem Kwekelstraat 2000,de oudste sporen vóór 1841.

18e eeuwse Gorcumse pijpen. De bodem van het vaatje bevond zich op ÷0,20m NAP. De andere kelder was vondstloos. De bodem bestond uit naaldhouten planken. Het formaat van de bakstenen (22x10x4 cm) doet vermoeden dat de kelder in de 18e eeuw was ingebouwd. De bodem van deze kelder lag op ÷0,42m NAP.
De fundering van het huis aan de straatkant kan nog aanwezig zijn. Waarschijnlijk lag de rooilijn van de bebouwing in de 16e-17e eeuw iets meer naar het zuiden.
Het huis dateerde dus uit het eind van de 16e eeuw. De vroegste vermelding van een eigenaar een huis op deze plaats is Thonis Fransz. van 1591 tot voor 1604. Misschien was hij tevens de bouwer van dit pand. Er is zowel archeologisch als uit het archief geen aanwijzing voor sloop of vernieuwing van het huis gedurende de periode 1591-1836.
De gevel van de Israëlitische school lijkt op de foto's 19e eeuws. Ook de gevonden funderingsmuur onder de rand van de huidige bestrating aan de Kwekelstraat wijst op een dergelijke datering[29]. Dit lijkt in tegenspraak met de historische gegevens maar het was overigens niet ongebruikelijk dat alleen de voorgevel en de zijgevel vernieuwd werden. De rest van het huis zou 16e – 17e eeuws kunnen zijn geweest met enige 19e eeuwse modificaties aan de voor- en achterzijde. Mocht het huis toch nieuw opgetrokken zijn dat moet dit voor de aankoop van het NIGG in 1836 zijn gebeurd. In dat geval gebruikte men de oude funderingen omdat die klaarblijkelijk nog voldeden. De fondsen die men beschikbaar had voor de nieuwe synagoge voorzagen alleen in een herstel van de naastgelegen woning.
Het is niet uit te sluiten dat toen ook de gevel vernieuwd is.Het achterhuis ten noorden van spoor 116 is ook een jonger bouwsel. Er zijn geen sporen gevonden van muren ouder

dan de 18e eeuw op dit achtererf.
In de verpondingscohieren van voor 1653 vermeldt men twee huisjes die tussen dit perceel en de volgende staan. Uit de archivalia wordt niet duidelijk of deze huisjes uiteindelijk bij het perceel zijn gevoegd dat door de NIGG werd aangekocht. De opgravingsgegevens wijzen ondubbelzinnig op een enkele huisplaats op de plaats waar ooit het woonhuis van Jacob de Groot stond en later de joodsche school was gevestigd.

Afb. 14. Funderingen van het achterhuis van de school (naar het zuiden)

De oudste resten onder de school kwamen uit de grijze kleilagen dat op enkele plekken tot op 0,80m NAP bewaard was gebleven. Hierin bevonden zich scherven Siegburg steengoed (oa. Jacobakannetjes) en rood en grijs aardewerk uit de 14e, maar vooral 15e eeuw.

Onder de synagoge (14e/15e eeuw – 1841)

Ten tijde van de aankoop van de kavel door de NIGG in 1836 was het terrein waar later de synagoge zou verijzen onbebouwd en was door de eigenaar Jacob de Groot ingericht als tuin. Bij de koop in 1818 stond op dit perceel nog een schuur (vanouds koetshuis) die door de vorige eigenaar, voerman Johannes de Bruijn Gerritsz. waarschijnlijk als zodanig nog wel gebruikt zal zijn. De Groot sloopte de schuur al kort na de aankoop van het terrein en bouwde een schutting op de plaats van de ingang van de schuur. In 1798 was er nog sprake van een koetshuis, stalling en erve met een loods en varkenschotten. Het terrein was omheind en er lag volgens de transportakte een mesthoop. De stalling, de loods, mesthoop en de varkenschotten zijn in daarop volgende twintig jaren verdwenen want er werd bij de aankoop van perceel en opstallen door De Groot geen melding meer van gemaakt.
Tot aan 1788 moet er op dit stuk een woonhuis gestaan hebben. Of dit huis later in gebruik werd genomen als koetshuis valt niet op te maken uit de archiefstukken.In 1690 stond er nog naast het huis een ander klein huisje. De oudste archiefgegevens over bebouwing op dit kavel zijn uit 1637 als een erfgenaam van Claes Corneliss en Lijsbeth Dircksdr. het huis, erf met bouwhuis, “berge en toebehoren” van de andere erfgenamen overnam. De sporen van bebouwing onder de latere synagoge zijn afkomstig uit een gescheiden periode: drie kuilen[30], een deel van een vloer[31] en een restant van een kelder of put[32], dateren uit de 18e eeuw of vroeger. De rechthoekige kuil[33] was opgevuld met baksteenpuin waartussen fragmenten lagen van grote roodbruin geglazuurde steengoed keldervaten met grote horizontaal geplaatste worstoren die uit de tweede helft van de 18e eeuw dateren.
Samen met de muurresten en de delen van de vloer zou dit een restant van een kelder van een woonhuis kunnen zijn geweest. Ook spoor 83 lijkt eenzelfde datering te hebben. De vermelding in het notarieel archief van een dat hier tot 1788 of iets later bewoond moet zijn geweest valt te rijmen met deze bevindingen. De funderingen van de huizen zijn voor de bouw van de synagoge al grondig verwijderd. Als dit perceel vergeleken wordt met het naastgelegen perceel van de joodsche school dan valt op dat de funderingsleuven van de synagoge tot ver onder het niveau ingegraven zijn waar men laat 16e en 17e eeuwse sporen

kan verwachten. Alleen de diepst ingegraven sporen van kelders bleven bewaard. De waterput[34] bestond uit een kraag van 2 lagen taps toelopende gele bakstenen (form: ong. 17x8x4cm, 17e eeuw?) met daaronder drie ingraven houten vaten van ca. 80 cm hoog die in elkaar geplaatst waren. Alle eikenhouten duigen waren nog aanwezig. De bovenkant van de stenen kraag lag op 0,58m, de bodem van de put op ÷1,40m NAP. De stenen kraag moet veel hoger zijn geweest , er is minimaal een meter metselwerk verdwenen. De put was opgevuld met een vulling van sterk humeuze klei en zand. Uit de spaarzame vondsten viel op te maken dat de put rond 1750 nog in gebruik moet zijn geweest. De put is al eerder in onbruik geraakt maar is afgebroken met de aanleg van de fundering van de synagoge. Op drie plekken (A, B en C) is wat dieper gegraven om de ondergond te kunnen bekijken. Diepte bij A: ÷1,80m NAP (onderkant van de oostzijde van de watergang sp. 80), diepte B: ÷0,70m NAP, diepte C: ÷1,20m NAP. In alle drie de kijkgaten bleken tot op het diepste niveau ingravingen van diepe sporen, mogelijk mestkuilen, aanwezig met 15e eeuws aardewerk (grijs aardewerk en ongeglazuurd Siegburg steengoed). In testput A bevonden zich de 16e eeuwse sporen van de watergang. In testput C werden de dagzomen zichtbaar van twee ophogingslagen met bruingrijze klei met 15e eeuws aardewerk, sintels en puin. Er waren in de testputten geen sporen van bebouwing uit de periode voor de 18e eeuw.

Afb. 15. Funderingen van het achterhuis van de school (naar het noordoosten)

Noten:

[1] Spoor 50
[2] Spoor 43 en
[3] Spoor 61, tek.1.
[4] Spoor 24, 77-79, tek.1.
[5] Spoor 115, tek.1
[6] H.M.den Uil, oktober 1957; pentekening van synagoge vanuit de Vijfzinnenstraat, particulier bezit
[7] B. Stamkot, 1989; Joods Gorcum
[8] Spoor 115, tek.1
[9] Spoor 49, tek.
[10] Spoor 34, tek.
[11] Spoor 50, tek.
[12] Spoor 80, tek.3.
[13] Spoor 120, tek.3.
[14] Spoor 54, tek.3.
[15] Spoor 29, tek.3.
[16] Zie bijdrage F. van den Berg, bijlage II, elders in dit rapport.
[17] Index op de resolutien van den Raad der stad Gorinchem, f.217v en Kadaster Gorinchem (2e legger) art. 267 vermeld in: Stamkot, B., Joods Gorcum, 1349-1964, een gedenkboek, Gorinchem, 1989.
[18] Spoor 19, tek.3.
[19] spoor 119, tek.3.
[20] spoor 40, tek.3.
[21] Op een dieper niveau ligt spoor 116, de vermoedelijke fundering van de achtergevel van het 16e-17e eeuwse huis.
[22] Spoor 52, tek.3.
[23] Spoor 35 & 38, tek.3.

[24] Spoor 39, tek.3
[25] Spoor 34, tek.3.
[26] Spoor 116, tek.3
[27] Spoor 117 en 93, tek.3.
[28] Spoor 93, tek.3.
[29] Spoor 40, tek.3
[30] Spoor 62, 63 en 66, tek.3.
[31] Spoor 68, tek.3.
[32] Spoor 83 en 84, tek.3.
[33] Spoor 66, tek.3.
[34] Spoor 43, tek.3....1.1.1.....55

Afb. 16. Sporen op de oostmuur van Kwekelstraat 22/24 van een achteraanbouw van de sjoel (wit en grijs) en de opgang naar de vrouwengalerij (okergeel). Zie ook tekening 2 op pag. 13.

BIJLAGE I Reconstructies

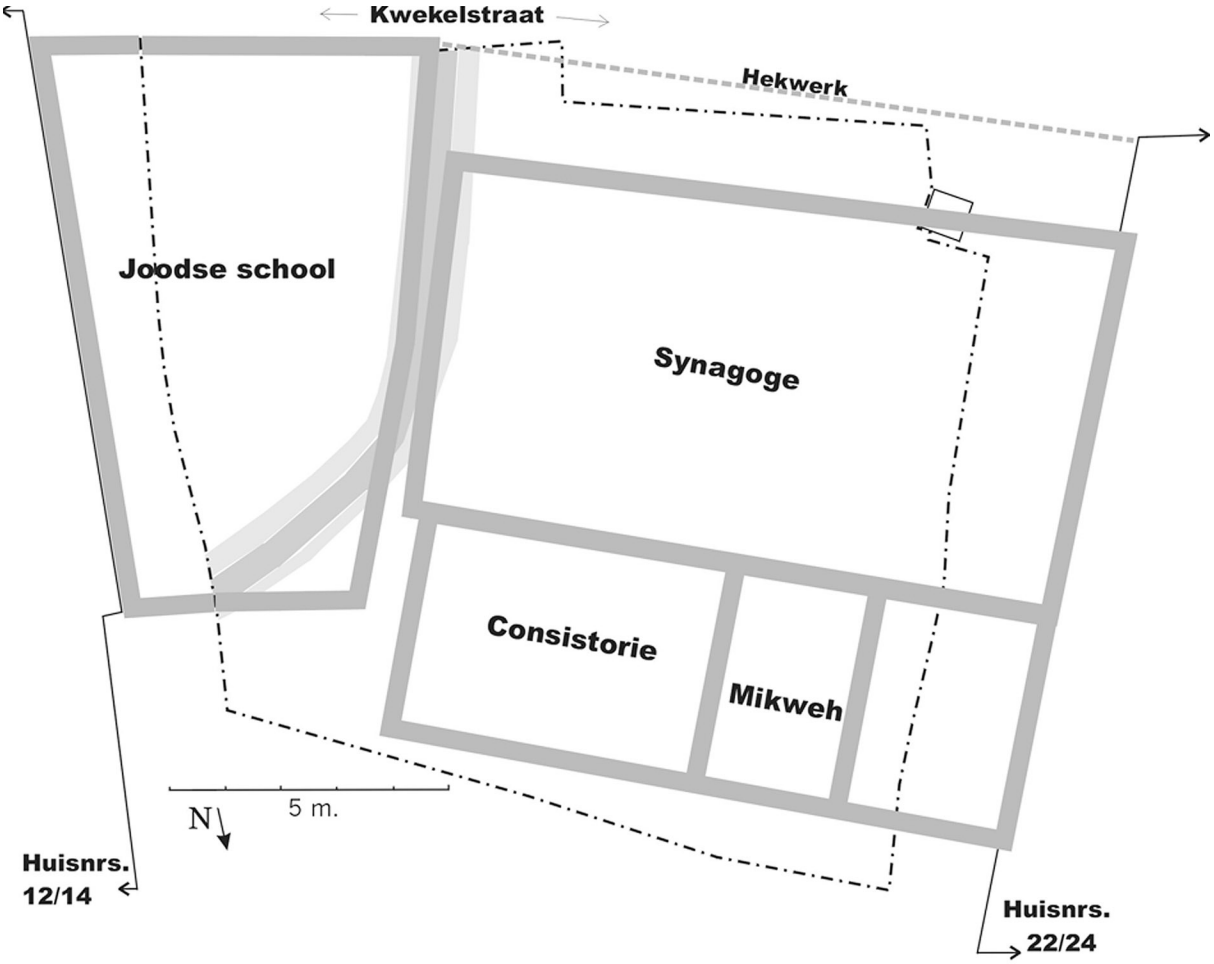

Reconstructie van de vorm en ligging van de synagoge, bijgebouwen en de Joodse School, aan de hand van de reconstructie van B. Stamkot; 2000, en aan de hand van de opgravinggegevens.

BIJLAGE I Reconstructies

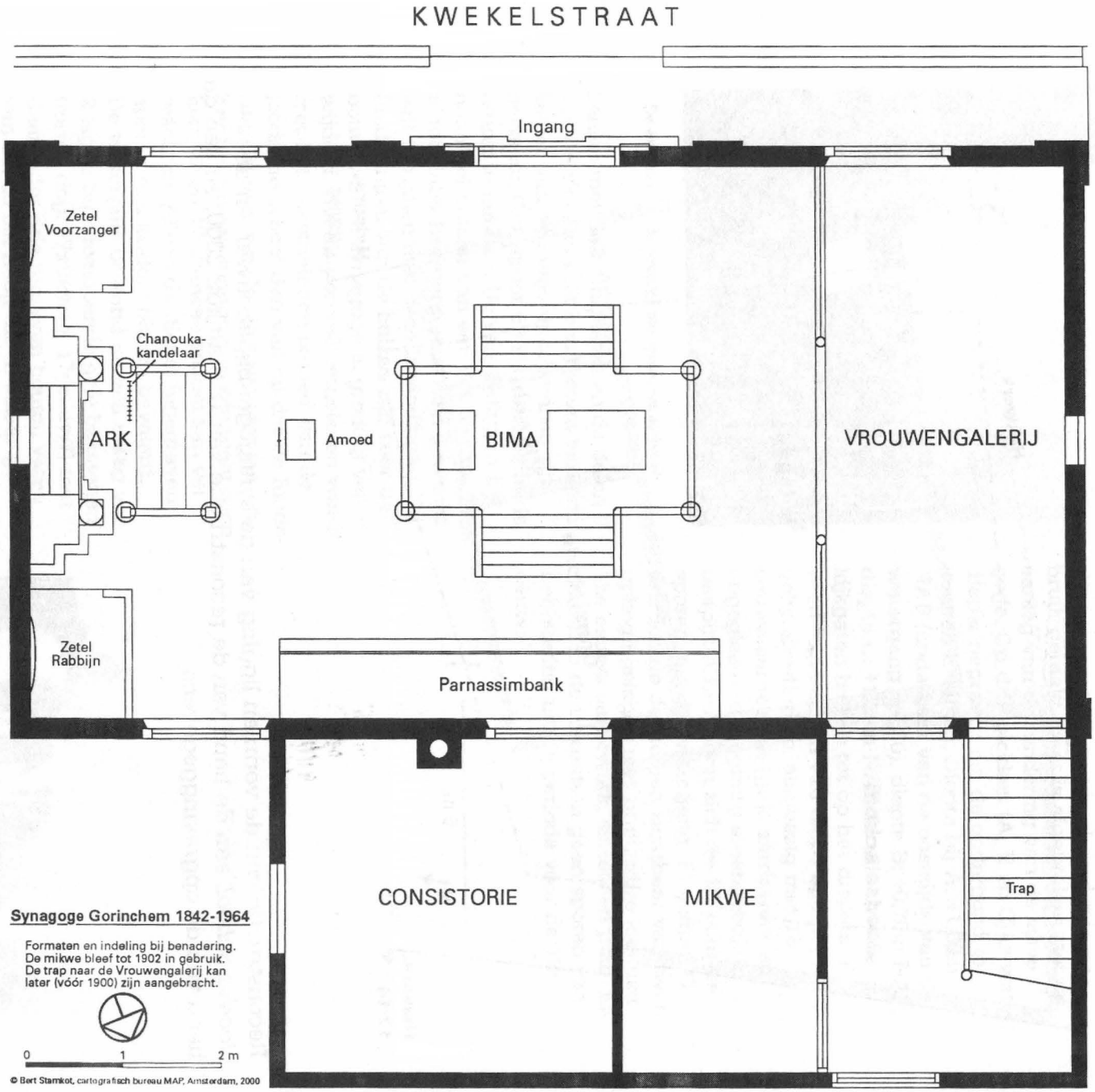

Reconstructie van de uitleg en het interieur van de synagoge, B.Stamkot; 2000.

Bijlage II Geschiedenis van het perceel van de synagoge

door Francis van den Berg, gemeentearchief Gorinchem

De gemeente Gorinchem kocht op 2 juni 1955 van de Nederlandsch Israelitische Gemeente Gorinchem (afk. NIGG) het gebouw van de voormalige synagoge met lokaal en bovenwoning aan de kwekelstraat nrs. 16, 18 en 20 (kad. percelen D 2256 en 2257). Volgens het eigendomsbewijs van de gemeente had de NIGG dit gehele in eigendom verkregen door koop in 1866, waarbij een verwijzing staat naar een akte verleden voor notaris A.G.W. Boll. Dit is echter onjuist: deze akte [1] slaat op de aankoop door de NIGG van een klein perceeltje erf ten westen van de toen al bestaande synagoge.
In werkelijkheid verkreeg de NIGG de kadastrale percelen D 2256 en 2257 al eerder. volgens een akte d.d. 12-7-1841 verleden voor notaris C.C. Boonzajer [2], waarbij de NIGG een deel van het kad. perceel D237 (=later D2256) verkoopt, is dit gehele perceel D237 de NIGG aangekomen bij openbare verkoop voor notaris L.G. van Ake^{n} en aldaar gepasseerd 29 augustus 1836. Volgens de betreffende akte van Van Aken [3] werd het perceel D227, tezamen met kad. perceel D238, verkocht aan koffiehuis houder Johannes Lindeman. Hij trad op namens de NIGG. Uit deze akte wordt tevens duidelijk wie de vorige bezitter van de percelen was en wat de bestemming ervan was: de nabestaanden van Jacob de Groot verkochten een "kapitaal, hecht en sterk woonhuis en erve met een tuin daarnaast". Jacob de Groot was in leven "stadsonderwijzer der jeugd". Dit strookt weer met het gegeven dat het gedeelte dat in 1841 door de NIGG werd verkocht, wordt omschreven als een "gebouw en erf, zijnde de gewezene burqersçhool". volgens stamkot bleef het woonhuis staan en werd dit deels ingericht als school en deels verhuurd aan een kerkelijke bediende [4] Dat betekent dat de synagoge gebouwd moet zijn in de naast het huis gelegen tuin.

1

Die tuin mo^{e}t gelokaliseerd zijn geweest op het gedeelte dat Jacob de Groot op 16 maart 1818 [5] kocht van de voerman Johannes de Bruijn Gerritsz. In de transportakte, verleden voor notaris C.G. Boonzajer, wordt dit perceel omschreven als een schuur (vanouds koetshuis) en erf aan de noordzijde van de Kwekelstraat, belend ten oosten de koper of de stadswatergang en ten westen Cornelis de Kuijper. De Groot was toen dus reeds in het bezit van het huis. Daarover volgt later meer.
Reeds op 20 maart daaropvolgend verkreeg Jacob de Groot van het college van burgemeester en wethouders vergunning om de schuu^{r} af te breken en een schutting te bouwen op de plaats van de ingang van de schuur [6].
het koetshuis was op 29 november 1798 in handen gekomen van Johannes de Bruin Gerritsz. Hij kocht het toen van Huibert Bosman en Arie Bosman. In de transportakte [7] wordt gesproken van een koetshuis, stalling en erve, 'net de loods en varkens-schotten, geleqen aan de noordzijde van de Kwekelstraat, belend ten westen Looy de Koning en ten oosten de stadswatergang, strekkende uit de hoek van de gemelde loods rechtuit langs de mesthoop tot aan zekere paal tegen de heining staande. In het verpondingskohier valt het perceel samen met het huis van Looy de Koning onder nr. 157.
Huibert en Arie Bosman hadden dit koetshuis, stalling en erf met loods en varkensschott^{e}n op 23 maart 1790 gekocht van de nabestaanden van Arie Kooy. In de transportakte [8] wordt vermeld dat dit perceel ten westen belend werd door de huizinge en erven die op dezelfde dag verkocht zijn aan Looy de Koning. Hiermee hebben we tevens een verklaring voor de insçhrijving in het verpondingskohier van dit perceel samen met dat van Looy de Koning onder nr. 157: het was ten tijde van het opmaken van deze nummering een geheel.

Arie Kooy kreeg volgens een transportakte van 20 maart 1788 [9] dit huis, erf, stalling en schuur, gelegen aan de noordzijde van de Kwekelstraat belend ten westen de erven Adriaan de Ruijter en ten oosten de stadswatergang. Het was een schenking van zijn vader, Pieter ^{K}ooy.

Pieter Kooy had het huis met erf, stalling en schuur op 23 juni 1768 gekocht [10] van Pieternel van Es, weduwe van Izak van Aken. De belendingen waren toen ten westen de weduwe Carel de Moor en ten oosten de heer Schuller.
Hier raken wij het spoor even bijster, het bezit moet echter vererfd zijn: in het verpondingsregister van 1733 staat het op naam van Izak van Aken, maar in het verpondingsregister van 1699 sta^{a}t het op naam van Govert (Wouterse) van Es. Dat was de vader van Pieternel van Es [11], die met Izak van Aken was getrouwd.

De voerman Govert Wouter^{s}e van Es heeft het bezit in twee delen verworven; eerst kocht hij op 28 juni 1690 [12] van Arnoldus Lamars, als wettig erfgenaam van zijn vrouw Maria Wits, de gerechte helft van een huis, huisje, schuren, "bergh" en erve, gelegen in de Kwekelstraat, belend ten zuiden de voornoemde straat, ten noorden de weduwe van Frans vonck, ten westen het huis en erf De Gulde Leuw en ten oosten Maarten van Cuijl. De andere helft behoorde

toe aan Raphael Wits als grootvader en voogd van Raphael Claesse Wits en Jan Claesse Wits. Vervolgens kocht Govert Wouterse van Es op 7 april 1695 [13] van Raphael Claesse wits de andere helft van het huis, huisje, schuur, berg en erf.
Hoe Raphael Wits het bezit heeft verworven, blijft helaas weer onduidelijk. De verpondingskohieren laten ook juist in deze periode een gat vallen. We kunnen het spoor weer oppakken in 1656, wanneer in een transportakte van 14 april [14] wordt vermeld dat de erfgenamen en kinderen van Cornelis Neeltgebroer en Maijken Petersdr. van de curator van de boedel van Adriaen Tonisse een huis en erf en een grote schuur kopen gelegen in de Kwekelstraat, belend ten westen Tonis willems en ten oosten de stadswatergang. Dit kormt overigens niet overeen met de gegevens in de verpondingskohieren: hier wordt reeds in 1652 [15] melding gemaakt van een eigen huis aan de Kwekelstraat van (dan nog) de weduwe van Cornelis Neeltgebroer. Misschien is hier de officiële akte pas opgesteld toen er behoefte aan was, namelijk na het overlijden van de weduwe Neeltgebroer. Het is anders ook wel vreemd dat erfgenamen en nagelaten kinderen in die hoedanigheid gezamenlijk iets kopen.
In ieder geval wordt uit bovengenoemde gegevens duidelijk dat de vorige eigenaar van het bezit Adriaen Thonisz was. Volgens een transportakte van 22 mei 1637 [16] kocht deze Adriaen als echtgenoot van Fijken Claesdr en zodoende mede-erfgenaam van Claes Corneliss en Lijsbeth Dircksdr van de andere erfgenamen van Claes en Lijsbeth, de resterende (acht) gerechte parten in een huis en erf, met het bouwhuis, "berge" en toebehoren, gelegen in de Kwekelstraat, belend ten westen de huizing genaamd de Gulden Leeuw en ten oosten de stadswatergang.
Wellicht heeft Claes Corneliss dit bezit verworven via de familie van zijn vrouw Lijsbeth Dircksdr. Volgens de verpondingskohieren was het perceel van 1584 tot en met 1604 in bezit van Dirck Block(s/en) en later diens weduwe. Van voor 1584 zijn geen gegevens bekend.

2

Het woonhuis dat in 1836 door de erven van Jacob de Groot werd verkocht, was op 27 februari 1811 door De Groot gekocht van Albert Vos te Lexmond, als echtgenoot van Margaretha van der Pouw, eerder weduwe en erfgename van Ambrosius van der schuf. In de transportakte [17] wordt het omschreven als een huis en erf, gelegen aan de noordzijde van de Vijfmaagden, belend ten oosten Filip van Oort en ten westen Johannes de Bruijn.

Arbrosius van der schild kocht volgens een transportakte van 8 september 1787 [18] van Jan Gijsbertse Vermeulen en Aalbert Gijsbertse Vermeulen een huis, erf en pakhuis, gelegen aan de noordzijde van de kwekelstraat, belend ten oosten Aalbert van oort en ten westen de stadswatergang (verpondingskohier nrs. 158 en 159).
Jan en Albert Gijsbertse Vermeulen hadden dit Huis, erf en pakhuis op 10 mei 1779 gekocht van de koopman Alexander Leechburch [19]. Het werd ook toen omschreven als gelegen aan de Kwekelstraat, belend ten oosten Albert van oort en ten westen de stadswatergang.

Volgens de transportakte van 12 mei 1778 [20] kocht Alexander Leechburch van Christiaan schuller, oud-schepen van Gorinchem, een huis en meerdere erven en pakhuizen, waaronder twee pak-huizen en erven gelegen aan de noordzijde van de Kwekelstraat, belend ten oosten Albert van Oort en ten westen de stadswatergang. in het verpondingskohier waren dit nog steeds de nummers 158 en 159.
Het verpondingsnummer 159 had Christiaan schuller, die in een andere akte wordt aangeduid als koopman in Wijnen, op 26 februari 1737 gekocht van Maijken Tillaert, weduwe van Faas Wesdijk. Het wordt in de transportakte [21] omschreven als een stalletje en erve gelegen aan de noordzijde van de Kwekelstraat, belend ten oosten Andries Giblons en ten westen de koper.
Hoe Schuller het verpondingsnummer 158 heeft verworven, en Faas Wesdijk en Maijken Tillaert nummer 159, blijft onduidelijk. In de klappers op de namen van kopers en verkopers in de transportakten van het oud-rechterlijk archief komen zij niet voor, althans niet in combinatie met de betreffende percelen.
Het verpondingskohier van 1699 biedt hier weer enig inzicht: de bezittingen aan de Kwekelstraat naast die van Govert van Es waren toen in handen van Gijsbert van Bergen en Willem van der Linden. Daarmee is de link naar Schuller en Wesdijk/Tillaert echter nog niet te leggen. wel kunnen wij weer iets verder terug in de tijd:

2a

Gijsbert van Bergen, bezemmaker, blijkt op 1 juli 1698 [22] van de erfgenamen van de heer Johan van Kuijl een huis en erf te hebben gekocht, geleqen in de Kwekelsteeg tegenover de Vijf Maagden, belend ten oosten Jan van der Merk en ten westen de stadswatergang, strekkende voor van de straat tot achter aan de voornoemde watergang toe (dit moet dus het latere verpondingsnummer 158 zijn).
Johan van Kuijl moet het huis geërfd hebben van zijn vader Maarten van Kuijl, dijkgraaf van Dalem. Deze wordt namelijk in een transportakte van 28 september 1649 [23] genoemd als kopen van een huis en erf gelegen in de Kwekelsteeg, belend ten oosten Johan Peters en ten westen de stadswatergang, strekkende voor van de straat en achter tot aan de voornoemde watergang toe. verkoper was stadssecretaris Willem van Zijll, die het huis en erf op 2 maart 1649 bij openbare verkoop had gekocht van Niclaes Dierhout te Utrecht, die het weer verkregen had als schuldeiser

van Jan Jansz Scheermaker (bij akte van hypotheek d.d. 19 maart 1642 en akte van condemnatie d.d. 22 februari 1648) [24].
Jan Jansz Scheermaker had het als huis en hofstad gekocht van Thonis Cornelisz, wonende te zaltbommel, op 22 mei 1612 [25]. In de transportakten is er dan verder niets meer over dit perceel te vinden, maar in de verpondingskohieren kunnen we het nog traceren tot 1591, toen het in handen was van Thonis Fransz .
Het perceel naast dat van Gijsbert van Bergen was zoals gezegd volgens het verpondingskohier van 1699 in handen van Willem van der Linden. Of dat echter (een gedeelte van) het perceel is dat uiteindelijk in handen van de NIGG kwam, is onduidelijk In de verpondingskohieren van vóór 1653 worden er namelijk nog twee huisjes genoemd tussen de (latere) bezittingen van Van Bergen en Van der Linden in. Deze waren lange tijd in het bezit van Oeijken Hendricks. Helaas komt zij echter niet voor in de klappers op de namen van kopers en verkopers in de transportakten van het oud-rechterlijk archief. Het is dus onbekend wat er met haar twee huisjes is gebeurd. zij kunnen zowel bij het (latere) perceel van Van Bergen als bij dat van Van der Linden zijn getrokken, maar ook bij allebei.
Het lijkt mij echter het meest logisch dat in ieder geval een van de huisjes van Oeijken Hendricks bij Van Bergen terecht is gekomen. Dat zou dan later weer afgesplitst kunnen zijn als het stalletje van Faas Wesdijk en Maijken Tillaerts.

2b
voor de volledigheid hieronder dan nog de verdere geschiedenis van het perceel van Van der Linden. Mocht mijn veronderstelling dat de huisjes van Oeijken Hendricks bij het (latere) perceel van Van Bergen zijn gevoegd juist zijn, dan is deze geschiedenis dus eigenlijk niet meer relevanf.
Van der Linden had het perceel op 28 juli 1687 [26] gekocht van Petrus Hammius, predikant te Sleeuwijk. Het werd in de transportakte omschreven als een huis en erf staande en gelegen in de Kwekelstraat, belend ten oosten Seger van Bergen en ten westen juffrouw Terlauw, strekkende voor van de straat af en achter tot het erf van Claes Matheeuse toe.
Petrus Hammius had dit huis en erf waarschijnlijk geërfd van Jan van der Ham. Deze kocht het op 24 mei 1646 [27] van de voogden van de weeskinderen van de predikant Georgius Roseus.
Roseus moet bezig zijn geweest met de aankoop van dit pand vlak voordat hij overleed. Op 30 november 1645 is er namelijk een transportakte [28] opgemaakt waarbij het bezit, nu omschreven als huis en hofstad, door Gerrit Jans Stiphout werd overgedragen aan de weeskinderen van Roseus. De koopsom van 800 karolusgulden was al door Roseus zelf betaald.
Gerrit Jans (van) Stiphout had op 3 juli 1627 [29] van Elisabeth Fransdr, weduwe van Cornelis Vos, en willem Knijff, haar “schoonsoone”, twee huizen en erven gekocht, die naast elkaar gelegen waren aan de Kwekelstraaf.
Hier is dus ineens sprake van twee huizen en erven. Hoe de vork in de steel zit wordt duidelijk uit een voorgaande transportakte, van 1 oktober 1619 [30]
. Daarin staat dat Willem Ket Franss en willen Knijff van de voogd over de weeskinderen van de linnenwever Hendrik Hendricks en Geurtgen Jansdr een huizing en hofstad kochten, zijnde twee woningen onder een dak.

In de hierna volgende bijlage zijn de gegevens uit de verpondingskohieren opgenomen betreffende de huizen aan de noordzijde van de Kwekelstraaf. Voor zover bekend is daarbij aangegeven of het om de nummers 1 of 2(a of b) gaaf.

De noordzijde van de Kwekelstraat in de verpondingskohieren :

1584 (inv.nr. 4151, f. 47v)
1 Dirck Black (eigen huis)
De heeckelster in “Adam van Muijlwijcx afterhuijs’
Cornelis Mattheeus (huurt van Frans Evertss weduwe)
de weduwe van Frans Evertsz (eigen)
Ghijsbert de Stoeidreijer (eigen)
Ien Schilders (huurt van Chijsbert de stoeldreijer)

1591 (inv.nr. 4150 f. 59v-60)
1 Dirck Blocx weduwe (eigen)
2a Thonis Fransz (eigen)
Jasper Dircxz’ weduwe (huisje), nu Maryken Claes (eigen).
Gijsbert de stoeidreijers huis, nu Bemt Dircxz in ‘Den Bril’ huurt Dieuwer Thielen
nog een huisje van dezelfde Bernt, huurt Peter Lamberts Jasper Elders een huurhuis

1596 (inv.nr. 4152, ff. 51-51v)
een huisje of kamer van Willem Jaspaersz (huur)
Peter Lambertss zakdrager (huur)
Leunis Ghijsberts (huur)
Joost Jansz en Mary Lamberts (eigen)

2a Thonis Fransz (eigen)
1 Meth Dirck Blocx weduwe (eigen)

1598 (inv.nr. 4153, pp. 115-116)
Lambert flaniëls (huur)
Augustijn Bartholomeeuss (huur)
Jacob Jansz wever (huur)
Joost Jansz (eigen)
2a Thonis Fransz (eigen)
1 Meth Dirck Blocken weduwe (eigen)

1599 (inv.nr. 4154, p. 120)
Auqustijn Bartholomeeuss (huur)
Jacob Jansz wever (huur)
Joost den Hoeymaker (huur)
Marij Lambertss (eigen)
2a Thonis Fransz (eigen)
1 Meth Dirck Blocken weduwe (eigen)

1604 (inv.nr. 4166, pp. 132-133)
Jan van Driel (huur) een ledig huis
2b Peter Adriaensz wever (huur)
Herman Gheritsz (huur)
Marij Lamberts (eigen)
2a Thonis Cornelisz (eigen)
1 Meth Dirck Blocken weduwe (eigen)

1606 (inv.nr. 4167, pp. 146-147)
Jan van Driel huurt een huis
Harman Jansz (buur)
2b Peter Adriaensz wever (huur)
Harman Geritsz (huur)
Marij Lamberts (eigen)
2a Thonis Corneliss (eigen)
1 Claes cornelisz (eigen)

1608 (inv.nr. 4168, pp. 144-145) Thijs Philipsz (huur)
Harman Jansz (huur)
2b Henrick Henricxz (eigen) Lodewijk Jansz (huur)
Marij Lamberts (eigen)
2a Thonis Cornelisz (eigen)
1 Claes Cornelisz (eigen)

1624 (inv.nr. 4132 p. 70)
Peter Borgerts huurt "metten afhanck"
2b twee huizen van Willein Knijff en Willem Franss Keth, tesamen
1 Claes Corneliss voerman (eigen)

1625 (inv.nr. 4171, p. 124)
Willen Pritser huurt van Cornelis Vos
Peter Borqers huurt metten afhanck
2b twee huizen van willem Knijff en Willem Fransz erfg.
Jan Thomas weduwnaar huurt van Jan Thijssen
2a Jan Janss scheermaker (eigen)
1 Claas Corneliss voerman (eigen)

1631 (inv.nr 4172, f. 55)
2b Gherit Otten huurt van Gherit Janss Stiphout
Oeyken Hendricksdr (eigen)
2a Jan Jansz scheermaker (eigen)
1 Claes Corneliss voerman (eigen)

1646 (inv.nr. 4135, pp. 21-22)
1 Adriaen Thonisz (eigen)
2a Jan Jansz scheermaker (eigen)
Oeyken Hendricxs (eigen twee huisjes)
2b Andries Bartels huurt van Jan van der Ham
Gerrit Otten (eigen)
Ariaentge Nanninge huurt van Schalck Claes van den Bosch

Grietge Kockx huurt van dezelfde

1649 (inv.nr. 4173, p. 22)
1 Adriaen Thonisz (eigen)
2a Jan Jansz scheermaker (eigen)
Oeyken Hendricx (eigen twee huisjes)
2b Sijmon Dircxs huurt van Jan van Ham
Gerrit Otten (eigen)
Cornelis Meertens huurt van schalck Claes
Grietge Kocxs huurt van dezelfde

1650 (inv.nr. 4137, pp. 21-22)
1 Adriaen Thonisz (eigen huis)
2a Gijsbert Dircxs huurt van Meerten van Cuijl
Oijken Handricx eigen twee huisjes
2b Willem Gerrits huurt van Jan van den Ham
Gerrit Otten (eigen huis)
Cornelis Meertens huurt van schalok claes van den Bosch
Grietgen Cocx huurt van dezelfde

1651 (inv.nr. 4138, pp. 21-22)
1 Adriaen Thonisz (eigen huis)
2a Gijsbert Dircxs huurt van Marten van Kuiji
Oeijken Handriex (eigen huis met een klein huisje)
2b Steven Jansz huurt van Jan van den Ham
Gerrit Otten (eigen huis)
Grietgen Cocx huurt van schalck Claes van den Bosch
Willem Gerritsz schelt huurt van dezelfde

1652 (inv.nr. 4139, pp. 14-14v)
1 Arien Thonisz (eigen huis)
2a Gijsbert Dircxs huurt van Harten van Kuijl
Oeijken Hendrickx (eigen)
2h Steven Jans huurt van Jan van den Ham
Gerrit Otten (eigen)
Grietgen Cocx huurt van Schalck Claes van den Bosch
Willem Gerrits van Schel huurt van dezelfde
de weduwe van Willem Jacobsz huurt van dezelfde

1652 (inv.nr. 4174, pp. 32-33)
1 de weduwe van Cornelis Neeltgebroer (eigen)
2a Jems Grim huurt van Merten van Cuijl
Oeijken Henricks (eigen)
2b Steven Jans huurt van Jan van dan Ham
Gerrit Otten (eigen)
Grietgen Cocx huurt van schalck Claes van dan Bosch
Adriaen Verstael huurt van dezelfde
Gerrit Jans van der Acker h.rt van dezelfde

1653 (inv.nr. 4175, pp. 30-31)
1 de weduwe van cornelis Neeltjebroer (eigen)
2a Jems Grim huurt van Marten van Cuijl
Oijken Henricks (eigen)
2b Steven Jans huurt van Jan van den Ham
Gerrit Otten (eigen)
Grietgen Cocx huurt van Schalck Claes van den Bosch
Adriaen Verstael huurt van dezelfde
Gerrit Jans van der Acker huurt van dezelfde

1653 (inv.nr. 4140, pp. 31-22)
1 215Claes Frericxse huurt van de voogden van de kinderen van Cornelis Neeltgebroer
2a 216Adam Jans huurt van Maarten van Kuijl
217 Oeyken Henricxs (eigen)
2b 218Steven Jans Artsier huurt van Jan van den Ham
219 Sijmen Dircxs zeilmaker (eigen)
220Robbert Pattingh huurt van Schalçk Claes van den Bosch
221 Jeroninus Crols huurt van dezelfde
222Gerrit Jans van den Acker huurt van dezelfde

1655-1664 (inv.nr. 4134) Kwekelstraat niet te vinden

1699	(inv.nr. 4144, ff. 8-sv)	
1	216	Govert van Es
2a	217	Gijsbert van Bergen
2b	218	Willem van der Linden
	219	Jan van der Merck
	220	Gijsbert van Bergen
	221	Claes Matteuse
	222	dezelfde
	223	Willem Vermeulen

1733	(nr.	23, oud inv.nr. 4179, If. llv-12)
1	157	Isacq van Aken
2	138	Cristiaan Schuller
2	159	de weduwe Faas Wesdijk (stalletje)
	160	Livina Jans (een huis)
	161	de weduwe Gijsbert van Bergen (aan huis)
	162	Rebekka Kruijswijk
	163	Willem Sas

1734	(nr.	25, oud lnv.nr. 4147, If. 9v-lo)
1	157	Izak van Aken
2	158	Christiaan Schuller
2	159	de weduwe Faas Wesdijk (stalletje)
	160	Levina Jans
	161	weduwe Gijsbert van Bergen
	162	Rebekka Kruijswijk
	163	Willem Sas

1744	(nr.	2E, oud inv.nr- 4146)
1	157	Izak van Aken
2	158	cristiaan Schuller
	2 159	de wed. Faas Wesdijk nu denzelve Schuller
	160	Levina Jans nu Jurrien van Oort
	161	de weduwe Gijsbert van Bergen
	162	Rebekka Kruijswijk
	163	willeia Sas nu Andries Knoop

1798	(nr.	27, oud inv.nr. 4148 ff.27v-28v)
1	157	Looy de Koning
2a	158	Ambrosius van der Schut
2b	159	Ambrosius van der Schut
	160	Aalbert van Oort
	161	Frans Leentjes
	162	Cornelis de Boef (doorgehaald Teunis van Aken)
	163	Cornelis van Goudriaen

Noten:

[1] Notariele archieven, notaris A.G.W. Boll, akten 1866, nr. 453.
[2] Notariële Archieven, inv. nr. 4471A, nr. 142.
[3] Notariële Archieven, mv. nr. 4534, nr. 49.
[4] B.Stamkot, m.m.v. J.Becker en E.R.Meijler, Joods Gorcum:1349-1964,een gedenkboek 1989), p 23.
[5] Notariele archieven, Inv. nr. 444, nr. 45 (notaris G.C.Boonzajer)
[6] Archief gemeentebestuur, notulen B&W 1818 f.305v
[7] Oud-rechterlijke archieven (ORA), Inv.nr. 605, f.52v.
[8] ORA, inv.nr. 597, f.23.
[9] ORA,inv.nr. 595, f.15v.
[10] ORA, inv.nr. 575, f. 49v.
[11] DTB 3, f. 169.
[12] ORA 497, f. 116v.
[13] ORA, inv.nr. 502, f. 28.
[14] ORA, inv.nr. 466, ff. 42v-44.
[15] Archief stadsbestuur inv.nr. 4157, p. 32.
[16] ORA, inv. nr. 449, f. 43.
[17] ORA inv.nr. 618, f. 47.
[18] ORA, inv.nr. 594, f. 42.
[19] ORA, inv.nr. 586, f.44.
[20] ORA, inv.nr. 585, f.47v.
[21] ORA, inv.nr. 544, f.25.
[22] ORA, inv.nr. 505, f.37.
[23] ORA, inv.nr. 459, f. 67v.
[24] ORA, inv.nr. 708, f. 43-45.
[25] ORA, inv.nr. 430, pp. 213-214.
[26] ORA, inv.nr. 495, f. 22v.
[27] ORA, inv.nr. 456, ff. 55-55v.
[28] ORA, inv.nr. 456, f. 23.
[29] ORA, inv.nr. 441, pp. 114-115.

BIJLAGE III Profieltekening en Harrismatrix

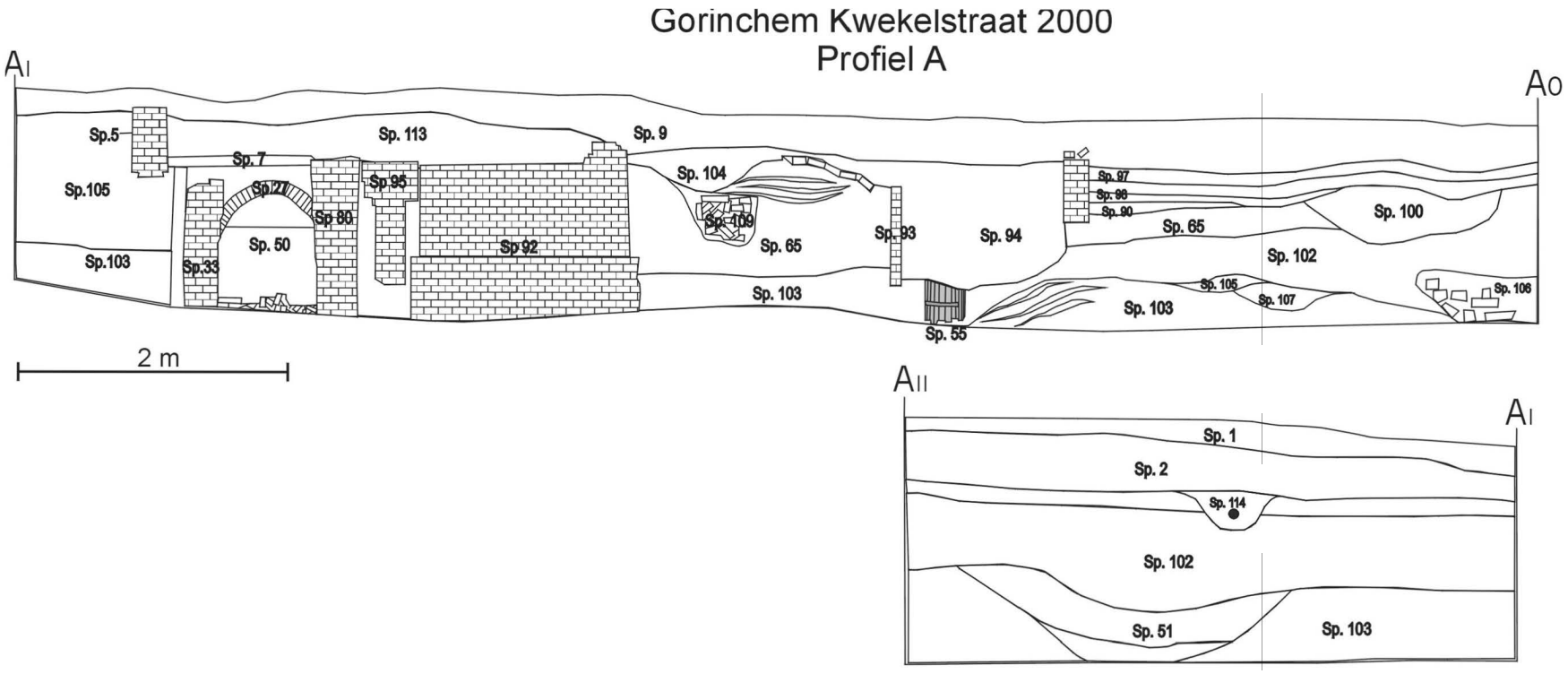
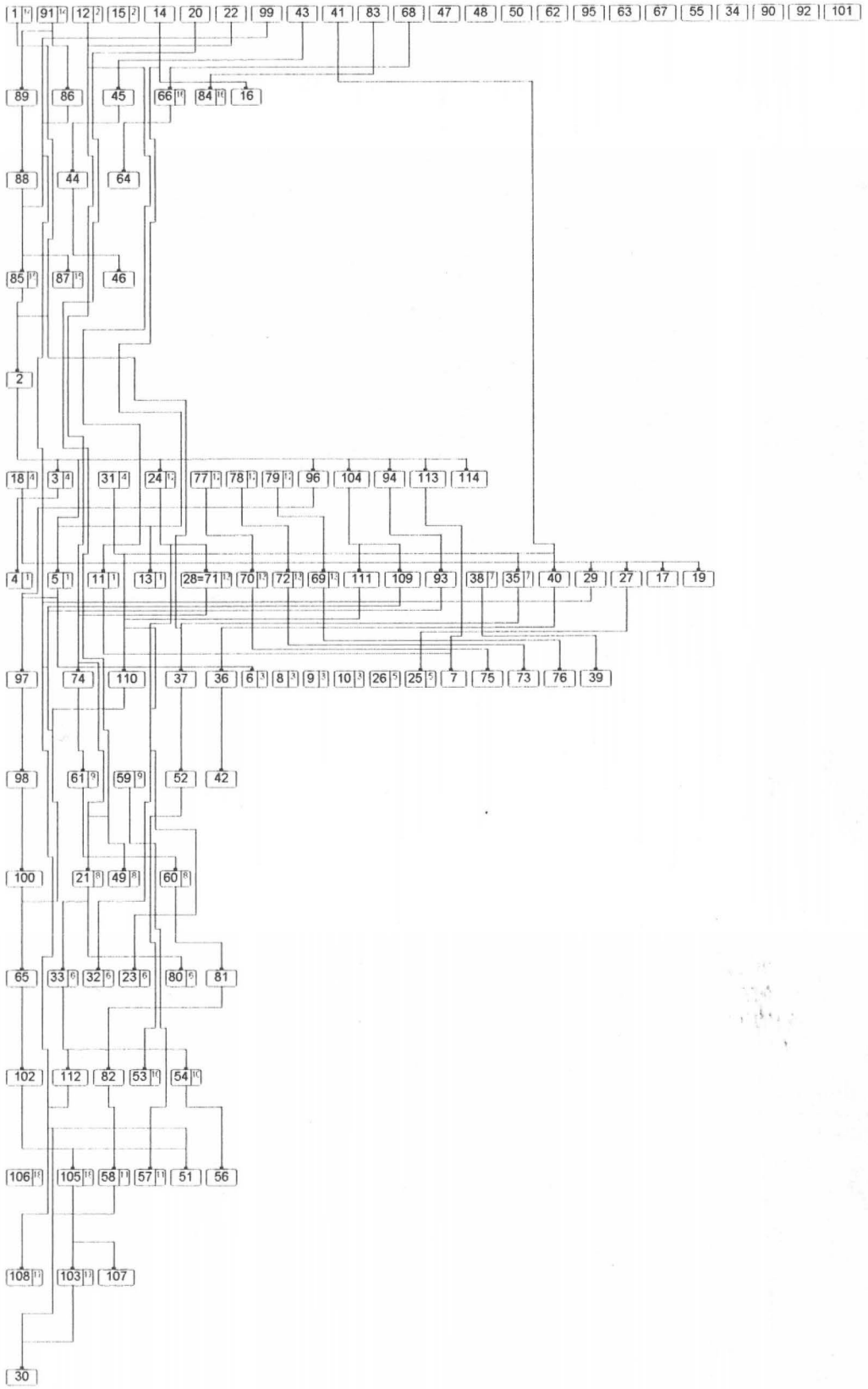
BIJLAGE III Profieltekening en Harrismatrix